

חתימת פסק דין שהוכרע ברוב

ראשי פרקים

- א. "מדבריהם נזדכה פלוני"
- ב. הזכרת שמות בעלי הדין בפסק הדין
- ג. מי כותב את פסה"ד - הדיינים או הסופר?
- ד. חיובו של בעל דעת המיעוט לחתום על פסה"ד
- ה. דעת המיעוט אינה בטלה לגמרי
- ו. בכל זאת לא רשאי המיעוט להתחכם כדי שתקבל דעתו
- ז. סיכום

ראה ראיתי כמה פסקי-דין שניתנו בבתי-הדין על דעת הרוב, ובאו נימוקי הרוב ונימוקי המיעוט ללא חתימת הדיינים, ומתחת לנימוקים ניתן פסק-הדין הסופי בציון כי ניתן ברוב דעות. ברור שדבר זה הוא כהלכה, וכמו שנבאר להלן. לעומת זאת ראיתי פסקי דין שבאו בהם נימוקי הרוב בחתימת יד שני הדיינים, ונימוקי המיעוט בחתימת יד הדיין השלישי, ומתחת לנימוקים ניתן פסק-דין סופי בציון כי ניתן ברוב דעות. פסק-דין זה עלול לבוא לידי בעלי הדין, אם צד אחד ירצה לערער על פסק-הדין, ואז ידעו מי הם הדיינים שחייבו, ונראה שזה אינו כהלכה, וכפי שנברר להלן:

א. "מדבריהם נזדכה פלוני"

שנינו (סנהדרין כט,ב): "שנים (שני דיינים) אומרים זכאי, ואחד אומר חייב - זכאי. שנים אומרים חייב, ואחד אומר זכאי - חייב ... גמרו את הדבר, היו מכניסין אותם. הגדול שבדיינים אומר: איש פלוני אתה זכאי, איש פלוני אתה חייב. ומנין לכשיצא לא יאמר אני מזכה וחבריי מחייבים, אבל מה אעשה שחבריי רבו עלי? על זה נאמר: לא תלך רכיל בעמך; ואומר: הולך רכיל מגלה סוד."

המדובר בשני צדדים שקבלו עליהם את הדין והלכו, ואז איש מהם לא ידע מי הוא הדיין שחייב או זיכה, ואם בכלל הוכרע ברוב דעות. לכן סיימה המשנה, שאסור לדיין לומר מחוץ לבית-הדין אני מזכה וחבריי מחייבים. ולכן שאלה הגמרא (ל,א): "מיכתב היכי כתבינן?" והובאה מחלוקת בדבר - "ר' יוחנן אמר: זכאי. ריש לקיש אמר: פלוני ופלוני מזכין ופלוני מחייב. ר' אליעזר אמר: מדבריהם נזדכה פלוני ... איכא בינייהו משום 'לא תלך רכיל בעמך': ר' יוחנן אמר זכאי - משום לא תלך רכיל; ריש לקיש אמר פלוני ופלוני מזכין ופלוני מחייב - משום דמיחזי כשיקרא; ור' אלעזר אית ליה דמר ואית ליה דמר - הלכך כתבי הכי: מדבריהם נזדכה פלוני." מסתבר ששאלת הגמרא - מיכתב היכי כתבינן? - היא למקרה שאחד מבעלי הדין או שניהם יבקשו מבית הדין פסק-דין בכתב, וכמו שנבאר להלן.

בנימוקי-יוסף פירש: "מיכתב היכי כתבין פסק-דין במקום שיש מחלוקת ונטו אחר רבים? ר' יוחנן אמר זכאי סתמא, משום שאם היה אומר פלוני מחייב היה רכילות. ורשב"ל חייש למיחזי כשיקרא אי אמר סתמא זכאי, דהוה משמע דכולהו זכו הדין כאחד. ור' אלעזר אומר: כדי להעמיד דברי שניהם, כותבין 'מדבריהם נזכרה', דמשמע מהא דיש מחלוקת ביניהם ומתוך דבריהם נזכרה, והשתא ליכא משום מיחזי כשיקרא ולא משום הולך רכיל."

נפסקה הלכה כר' אלעזר, וכמו שהטעים הרא"ש: "כיון דאית ליה דתרווייהו, ומיסתבר טעמיה." בפלפולא-חריפתא כתב ש"כשכותבין 'פסקנו' אפילו כשיש מחלוקת ביניהם סגי בהכי ולא הוי כשיקרא, ד'פסקנו' משמעותו חתיכת דין ופיסוקו, וכל חיתוך דין הוא עפ"י הרוב גם כן." הוא תמה מדוע לא הציע ר' אלעזר ניסוח זה - 'פסקנו' - שממנו לא היה משתמע לצדדים כלל אם נפסק דינם ע"פ רוב דעות או כאחד.

לא זכיתי להבין קושיתו, דאדרבא כיון שר' אלעזר חושש גם לדעתו של ריש לקיש דחייש למיחזי כשיקרא, אם יכתבו "פסקנו" עדיין מיחזי כשיקרא - שאף שניתן להבין 'פסקנו' כרוב דעות הרי שניתן גם להבין שפסקנו פה אחד. לכן דעתו של ר' אלעזר היא שיש לכתוב 'מדבריהם נזכרה פלוני' - שיהיה ברור ביותר שהדין נפסק ברוב דעות. ועוד סברא גדולה בדבר, שכאשר יודע הצד המפסיד שהדין נפסק ברוב דעות ויש מי שצידד לזכותו, יערער על פסק-הדין; משא"כ אם יכתבו סתם 'פסקנו'.

ב. הזכרת שמות בעלי הדין בפסק הדין

נראה שעיקר ההקפדה היא על המלה "מדבריהם", אבל "נזכרה פלוני" הוא לאו דוקא, שכן פסק הטור (חו"מ סי' יט): "שאל אחד מבעלי הדין שיכתבו לו הפסק-דין - אין מזכירין שם המזכים ולא שם המחייבים, אלא כותבים סתם: פלוני בא עם פלוני בעל דינו לפני בית-דין, ומדבריהם יצא פלוני זכאי ופלוני חייב."

אלא שהרמב"ם (הל' סנהדרין כב, ח) כתב: "שאל אחד מבעלי דינים לכתוב לו פסק-דין - כותבין לו כך: 'בא פלוני לבית דין של פלוני עם פלוני בעל דינו שטענו בכך, ויצא זכאי או חייב ונותנים לו. ואין מזכירין שם המזכים ולא שם המחייבים, אלא 'בית-דין של פלוני, מדבריהם נזכרה פלוני.'" דברי הרמב"ם נראים עמומים וצריכים פירוש.

גם הרמב"ם וגם הטור כתבו: "שאל אחד מבעלי הדין לכתוב לו פסק-דין...". משמע בפשיטות שמעיקרא דדינא אין בית-דין צריכים לכתוב פסק דין אחרי שגמרו הדין, ודי בכך שהגדול שבדיינים יאמר לבעלי-הדין: איש פלוני אתה זכאי ואיש פלוני אתה חייב. רק אם שאל אחד מהם לכתוב לו פסק-דין, כותבים ונותנים. לפי זה, גם דברי הגמרא "מיכתב היכי כתבין?" כך פירושם: אם בא ושאל היכי כתבין.

אלא שמדברי הרמב"ם נראה שכותבים לאותו שבא ושאל פסק-דין מה עלתה בדינו, ואין מזכירים את בעל-דינו כלל, שהרי כתב: "בא פלוני וכו' עם פלוני בעל דינו שטענו בכך ויצא זכאי או חייב ונותנים לו", ואילו הטור דייק לכתוב "ויצא פלוני זכאי ופלוני חייב". באמת אין שום נפקא מינה להלכה ביניהם, שהרי כשכותבין לאחד שיצא זכאי מובן מאליהו שהשני חייב. בכל זאת נראה שיש להבדל זה שבניסוח משמעות בהבנת יסוד תפקידם של הדיינים.

לפי השקפת התורה תפקידם של הדיינים הוא להורות הוראה ולהודיע לצדדים את זכאותם ואת חיובם ככל הוראה אחרת שבדיני התורה, וכדברי המקרא (דברים יז, ח-י): "כי יפלא ממך דבר למשפט בין דם לדם בין דין לדין ובין נגע לנגע וגו' ובאת אל הכהנים הלויים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם וגו' ועשית על פי הדבר אשר יגידו לך מן המקום ההוא אשר יבחר ה' ושמרת לעשות ככל אשר יורוך." בפסוק זה נכללו כל דרכי

ההוראה, כדרשת רבותינו (בספרי שם): "כי יפלא וגו' בין דם לדם - בין דם נדה לדם זיבה לדם יולדת; בין דין לדין - בין דיני ממונות לדיני נפשות ודיני מכות; בין נגע לנגע - בין נגע אדם לנגעי בתים לנגעי בגדים; דברי - אלו ערכין וחרמין והקדשות; ריבות - זו השקאת סוטה ועריפת העגלה וטהרת מצורע; בשעריך - זה לקט שכחה ופאה." כשם שכל האמורים כאן הם הוראה ופסיקת הלכה ליחיד השואל, כך הוא גם "בין דין לדין" - המטרה העיקרית היא להורות הוראה ולפסוק הלכה **לכל אחד** מבעלי הדין: אתה זכאי ואתה חייב.¹

לכן, כתיבת פסק-דין כאמור אינה נחוצה אלא כאשר אחד הצדדים מבקש זאת - אם כדי שהרשות המבצעת תוציא לפועל את אשר פסקה הרשות השופטת, או כאשר החייב רוצה לערער על פסק-הדין בפני בית-דין גבוה יותר. לכן, כיון שכבר פסקו והורו, אין צורך בכתיבה אלא אם יבקש זאת אחד הצדדים. גם אז אין צורך כלל לדעת הרמב"ם להזכיר אלא מה שעלתה בדינו של זה המבקש דוקא ונותנין לו, ואת חבירו אין מזכירין כלל - ללמדך שזאת הוראה ככל ההוראות שבתורה.

עד כאן נתברר טעם דברי הרמב"ם, אבל סדר דבריו הוא עמום, שבתחילת דבריו כתב "פלוני בא לב"ד וכו' ויצא זכאי או חייב", ומשמע דאיירי בפסק-דין שנתקבל על דעת כל הדיינים, ואילו אח"כ הוסיף: "ואין מזכירין שם המזכין ...", ומשמע דאיירי בנחלקו דעות הדיינים. לולא דמיסתפינא הייתי אומר שיש חסרון של המדפיסים בדברי הרמב"ם, וצריך להוסיף את המלים המודגשות: "**ואם נפסק הדין ברוב דעות**, אין מזכירין שם המזכים ...".

ג. מי כותב את פסה"ד - הדיינים או הסופר?

על לשון "מדבריהם נזכרה פלוני" שבגמרא כתב הר"ן בחידושיו לסנהדרין, שאין זה לשון מדוקדק, דהיה צריך לומר "מדברינו" נזכרה פלוני, שזהו הלשון הראוי שיאמרו בית-הדין. ותירץ, שאין זה לשון הבית-דין, אלא שהתלמוד אומר שהדיינים יכתבו שמדבריהם נזכרה פלוני (בציטוט ישיר: "מדברינו"). עוד תירץ, שלפעמים כותבים מעשה בית-דין בלשון עדים שנצטוו מפני הדיינים, והוא הנקרא צווי בית-דין.

כשנעייין היטב בדברי הרמב"ם נראה, שבמקומו היה נהוג שלא הדיינים חותמים על פסק-הדין אלא סופרי הדיינים, שהרי כותבים: "בא פלוני לבית-דין של פלוני ... ויצא זכאי או חייב", והרי מעולם לא מצאנו בש"ס שכותבין בפסק הדין את שמו של הגדול שבדיינים, שכאילו כל בית הדין נקרא על שמו, אלא תמיד כותבין "אתא קדמנא". וכן משמע מהמשך דבריו: "ואין מזכירים וכו' אלא **בית דין של פלוני** מדבריהם נזכרה פלוני" - לשון זאת מורה שלא הדיינים היו חותמים על פסק-הדין, אלא כדברי הר"ן, אחרים כותבים מעשה בית-דין שנצטוו מפי הדיינים. לכן הלשון "**מדבריהם** נזכרה פלוני" מדויק מאד.

ד. חיובו של בעל דעת המיעוט לחתום על פסה"ד

רבי יהונתן אייבשיץ כתב באורים-ותומים (אורים יט, ד) בשם תשובת חוות-יאיר (סי' קמז), שהדיין שהוא בדעת המיעוט חייב לחתום על פסק הדין, ואינו יכול לטעון שאין הוא יכול לחתום על דבר שלדעתו הוא טעות. בדבר זה יש לדברי האו"ת מחלוקת בין

1. [יתכן שרק ע"פ השקפה זו יכול היה לקרות מה שמסופר במדרש (ויק"ר כז; תנחומא אמור ו) על אותו מלך שבאים לפניו שנים בנוכחותו של אלכסנדרוס מוקדון - האחד טוען שקנה מחברו חורבה ומצא בה מטמון, ורוצה להחזירו למוכר; והמוכר טוען שמכר את החורבה עם המטמון שבה. אם לדין - הרי שאין אלו נחשבים לבעלי דין כלל; אבל אם להוראה - בוודאי שיש לבית-דין מה להורות להם. - הערת עורך (א.ד.).]

המבי"ט, שדעתו שאין בעל דעת המיעוט חותם, לבין הבית-יוסף (המחלוקת מובאת גם בכנה"ג סי' יט בהגהות הטור אות ז, ועיין עוד בשו"ת אבקת-רוכל למרן הבי"ט סי' יט). ודעת הרדב"ז כמכריע, שאם אין ביטול מעשה במניעת החתימה, אין לכוף להדיין לחתום במה דלא סבירא ליה. בעל או"ת מצדד בדעת הבי"ט, "דאלי"כ הרי זה רכיל ומגלה סוד". את הצעת המבי"ט, שיכתבו סופרי הדיינים את פסק הדין, ויכתבו "מדבריהם נזדכה פלוני", דוחה בעל או"ת: "דבר זה לא שמענו שיהיו סופרים חותמים הפס"ד; ואפשר במקום שנהגו, אבל במקום שלא נהגו אין לנו אלא שהדיין חותם." וכך הוא מוכיח מדברי הירושלמי המובאים בכסף-משנה (הל' סנהדרין ח,ב) "שלשה שדנו ומת אחד מהם - חותמים בשנים, ואומרים: אע"פ שחתמו בשנים דנו בשלשה." אילו היו יכולים הסופרים לחתום במקום הדיינים, קובע בעל או"ת, לא היתה בעיה כלל, ויכולים היו לכתוב "מבית דין של שלשה יצא כך וכך" - אלא ברור שהדיינים חותמים. עוד מוכיח האו"ת כדעת הבי"ט מהירושלמי סנהדרין פ"ג הי"א: "גמרו הדבר וכו' אר"י כופין המחייב שיכתוב זכאי, וריש לקיש פליג; והלכה כר' יוחנן לגבי ריש לקיש."

לשון הירושלמי בדין אם אחד הדיינים אינו רוצה לחתום על פסק-הדין היא:
אמר ר' יוחנן: כופין את המחייב שיכתוב זכאי. ר"ש בין לקיש אמר: המחייב כותב חייב והמזכה כותב זכאי. מתניתא פליגא על ריש לקיש: "מנין לכשיצא לא יאמר אני מזכה וחבריי מחייבין".

תמוה הוא שבעל או"ת מביא ראיה מדברי ר' יוחנן הירושלמי, בשעה שדבריו מובאים גם בבבלי שהזכרנו לעיל: "מיכתב היכי כתבינן? ר' יוחנן אמר: זכאי" - כלומר: וחייב הוא לחתום עמהם על פסק-הדין, שאלי"כ מה איכפת לו איך יכתבו אם הוא אינו חותם. וזה בדיוק מה שאמר ר' יוחנן בירושלמי "כופין את המחייב שיכתוב זכאי". ועוד קשה, שכל ראייתו היא משום שהלכה כר' יוחנן לגבי ריש לקיש, והרי בבבלי נוספה דעת ר' אלעזר, שיש לכתוב "מדבריהם נזדכה פלוני", וכך נפסקה הלכה, ואם כן מה ראה מדברי ר' יוחנן שלא נפסקה הלכה כמותו.

אולי יש ליישב בדוחק, שנפסקה הלכה כר' אלעזר רק משום שזוהי דעה המפשרת בין ר' יוחנן לבין ריש לקיש, אבל אלמלא זאת היתה הלכה כר' יוחנן לגבי ריש לקיש, שכופין אותו לחתום על פסק-הדין, משום חשש הולך רכיל.

בירושלמי קבעו שהמשנה האוסרת על הדיין לצאת ולספר "אני מזכה וחבריי מחייבין" היא דלא כריש לקיש. כדי שלא יקשה על אמורא מדברי המשנה, חילק הר"ן בין המשנה לבין ריש לקיש: "לא אמרו במשנתנו אלא שלא יחזיק הדיין טובה לעצמו בפני בעל-הדין, שזהו ודאי ענין רכילות. אבל כאן, שכותבים את הדין לפי תומם, אפשר שאין בזה משום לא תלך רכיל, דחששא דמיחזי כשיקרא עדיפה ליה. וכן אמרו בירושלמי." במלים האחרונות רומז הר"ן לקביעת הירושלמי "מתניתא פליגא על ריש לקיש", והלא אין אמורא יכול לחלוק על משנה - על כרחך שיש למצוא חילוק בין המקרים.

מבואר בדברי הר"ן שרק בכתבת פסק הדין, כשכוונת הדיינים היא לכתוב את דעותיהם בכנות ולשם שמים, אין צורך לחשוש מפני הליכת רכיל, שהרי ידוע לכל, וגם לבעלי הדין, שיש דינים שנפסקים ברוב דעות, וכתורה ייעשה.

ה. דעת המיעוט אינה בטלה לגמרי

את חששו של בעל דעת המיעוט, שבחותמו על פסק הדין הוא חותם על פסק דין מוטעה, מפיג בעל חוות-יאיר (סי' קמז הובאו דבריו בפתח-תשובה יט,ד) באומרו: "גם בטוח הוא מעונש שמים; מאחר שהוא הגיד דעתו לשם שמים, מאי אית ליה תו

למיעבד? והתורה אמרה אחרי רבים להטות." בעל ערוך-השלחן (יט,ג) מציע נוסח המאפשר גם לבעל דעת המיעוט לחתום עליו - "ומדברי הדיינים יצא פלוני זכאי ופלוני חייב". ואכן, כך נוהגים כל בתי-הדין כאשר נפסק הדין ברוב דעות.

על כל פנים משמע מדבריהם, שדיין שחבריו רבו עליו חייב לבטל דעתו מפני הרבים. לכאורה, כך משמע גם מדברי התוס' בבבא-קמא כז,ב ד"ה דאין הולכין בממון אחר הרוב. התוס' הקשו שם: "ליתיה בקל וחומר מדיני נפשות", ששם חורצים דיני נפשות ע"פ רוב? ותירצו, שלגבי דיינים שאני, "דחשיב מיעוט דידהו כמי שאינו." מהר"ם חביב בסוף ספר גט-פשוט פירש את כוונת דבריהם: כיון שאמרה תורה "אחרי רבים להטות", מיעוט הדיינים מבטלים דעתם מפני סברת הרוב, ואין יכולים להורות אלא כסברת הרבים. ראייה לדבר הוא מביא מזקן ממרא (סנהדרין פו,ב). גם בבית-דין של שלשה, מי שלא הסכים עם הרוב אינו יכול להורות כסברתו נגד חבריו הרבים.

אחרי המח"ר הדבר צריך עיון, דאם אמרו כן לגבי בית-דין הגדול שפוסק הלכות לכללות ישראל והממרה את פיו חייב מיתה - כיצד ייאמר הדבר גם לגבי ב"ד של שלשה? הן אמת שהלכה כרבים משום "אחרי רבים להטות", אבל זהו רק לגבי פסק הדין המסויים בו עסוקים באותה עת, אבל מנין שחייב היחיד לבטל דעתו לגמרי?

לכן נראה שאין הדברים אמורים אלא לגבי מקרה זה בלבד - רק בו בטלה דעתו. אבל במקרה אחר, אפילו כאותו דין ממש, רשאי אותו דיין שבטלה דעתו לשוב ולפסוק כסברתו הראשונה. ואם באותו הרכב הדיינים יימצא עוד אחד שיסכים לדעתו, ייפסק אותו דין כוותיהו ובניגוד לדין הראשון, שהרי ב"ד של שלשה אין כוחם לפסוק אלא במקרה שלפניהם בלבד, ואין הם קובעים הלכה לדורות.

ו. בכל זאת לא רשאי המיעוט להתחכם כדי שתקבל דעתו

מרן החיד"א הביא בברכי-יוסף (ח"מ יח,ג) את ספיקו של בעל בית-יעקב (סי' טו) אם רשאי הדיין שהוא בדעת מיעוט ומחייב לעשות תחבולה, ולומר 'איני יודע' כדי שיוסיפו עליהם דיינים. מסקנתו היא: "הדין דין אמת, דאסור לדיין לשקר ולמעבד טצדקי להקים מזימות לבו, וחיובא רמיא עליה לגלות דעתו אמת וכתורה ייעשה."

השאלה מעיקרה תמוהה: אם היה מותר לאחד הדיינים למנוע הכרעה ע"י התחכמות איזו שהיא, אם כן מה תהא על מצות אחרי רבים להטות, והרי עיקרה של מצוה היא להכריע על פי הרוב. אם תורה לא חששה לטעות של השנים, מה לו לדיין זה לחשוש? גם אם יתברר בעתיד שהם טעו וזיכו את החייב וחייבו את הזכאי, כבר כתב הרמב"ם במורה-נבוכים (ח"ג פרק לד) "שהתורה לא תביט לדבר הזר ולא תהיה התורה כפי הענין המועט. אבל כל מה שירצה ללמדו מדעת או מדה או מעשה מועיל, אמנם יכוון בו הענינים שהם על רוב, ולא יביטו לענין הנמצא מעט, ולא להיזק שיביא לאחד מבני אדם מפני השיעור ההוא וההנהגה ההיא התוריה." וכתב שם בפירוש שם-טוב: "וצוותה תורה 'על פי שנים עדים יקום דבר' להרוג ולהמית, וכבר יביא זה להרוג איש צדיק תמים שנודע בשערים שלא עשה מה שהעידו עליו." הוא משווה תוצאה כזו לאסונות טבע, כאשר "הגשם והשמש, אשר באור פניו חיים, כבר יכה על ראש חכם וצדיק בהיותו חלוש הראש וימיתהו. וההשגחה האלקית לא תמנע הטוב בעבור הרע המעט." ועיין סנהדרין מד,ב.

לפי מה שכתבנו לעיל, שדעת המיעוט בטילה לגמרי בהכרעת הרוב בדין זה, אם כן כל התחכמות מצד הדיין לבטל הכרעת חבריו היא בניגוד למצות התורה "אחרי רבים להטות", ולכן חייב הוא לגלות דעתו וכתורה ייעשה. ואל לו לחשוש להפסדו של הזכאי שמא חוייב שלא כדון, שהרי מתוך פסק הדין שנכתב במקרה כזה בלשון "מדבריהם

נזדכה פלוני" ילמד זה שחוייב שהיתה דעת מייעוט לצדו, וזכותו שמורה לו לערער בפני בית דין גדול מהם.

ז. סיכום

נוכל לסכם איפוא :

- I. על נוסח פסקי הדין המקובל כיום למקרים שבהם ניתן פסק הדין ברוב דעות - "ומדברי הדיינים יצא פלוני זכאי ופלוני חייב" - אין כל מניעה שיחתום גם בעל דעת המיעוט. אין בכך לא שקר ולא משום הליכת רכיל.
- II. נוסח זה פותח בפני בעל הדין שחוייב את האפשרות לערער על פסק הדין, ואז ייתכן שתתגלה האמת כפי דעת המיעוט.
- III. נראה שהנוהג, שהרוב כותב את נימוקי פסק הדין, ולידו נרשמים גם נימוקי המיעוט, וכל אחד חותם את שמו מתחת לנימוקיו, הוא שלא כהלכה. לצורך האפשרות לערער די בכתיבת הנימוקים תוך ציון שזוהי דעת המיעוט, וזוהי דעת הרוב - ללא פירוט שמות הדיינים.
- IV. אע"פ שבדין שבו עוסקים באותה שעה דעת המיעוט בטלה מפני דעת הרוב, הרי שאין דעתו בטלה לגמרי, ובמקרה אחר - גם אם דומה הוא בכל למקרה הראשון - רשאי הוא לשוב ולהביע את דעתו הראשונה.
- V. פסק דין אינו רק מסמך שבו מכריע בית הדין בין שני ניצים, אלא גם הוראת הלכה לכל צד - גם לצד הזכאי וגם לצד החייב - כיצד עליו לנהוג. לכן, פסק דין לא צריך בהכרח לכלול את שמותיהם של שני בעלי הדין, ויכול הוא - כמענה לפנייתו של אחד מבעלי הדין - לפרט כיצד עליו להתנהג.

רשימת מאמריו של הרב חיים דוד הלוי זצ"ל בכרכי "תחומין"

עמוד	כרך	כותרת המאמר
343	א	דין "הבא להרגך השכם להרגו" בחיינו הציבוריים
297	ב	ניתוק חולה שאפסו סיכוייו לחיות ממכונת הנשמה
63	ג	כשרותן של תרופות הומיאופתיות בפסח
451	ד	צום יולדת ביום הכפורים
43	ה	הנחת עירוב תחומין לספרדים
244	ה	תרומת גוף למדע לאחר מיתה
79	ו	חובת האשה לנהוג כמנהג בית בעלה
365	ח	דעת תורה בעניינים מדיניים (שיחה)
71	ט	דרכי שלום ביחסים שבין יהודים לשאינם יהודים
118	י	זכות אשה לבחור ולהיבחר
300	יב	קבלת עדות על עיסקה שנעשתה בטלפון
130	יג	דרשת רב בזמן התפילה בשבת
141	יד	דין או בוררות
187	טו	בית דין לערעורים
319	יז	האבחנות הרפואיות של חז"ל
11	יח	חתימת פסק דין שהוכרע ברוב
172	יח	בי"ד מברר את המושג 'דתי' ע"פ לשון בני אדם
326	יח	אתרוג מורכב ושמחת יום טוב

כל זאת מלבד עשרות ספרים בהלכה ובאמונה שהוציא הרב זצ"ל